

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΣΤΑΧΩΣΕΩΝ: ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ (ΠΡΟ) ΟΠΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

Νίκη Τσιρώνη

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Κειμήλια ή αποκτήματα βιβλιοθηκών, οι σταχώσεις που σώζονται από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο μέχρι τους νεότερους χρόνους, αποτελούν αποθετήριο αξιόλογου ιστορικού υλικού, το οποίο μόλις πρόσφατα άρχισε να αποκτά τον χώρο και την προσοχή που του πρέπει. Υλικό πολύτιμο για τις ιστορικοφιλολογικές προσεγγίσεις, την ιστορία της τέχνης, αλλά και την παλαιογραφική και κωδικολογική έρευνα, το κάλυμμα των βιβλίων, λειτουργικών και κοσμικών, προσφέρεται προς αξιοποίηση. Η έρευνα για τις σταχώσεις εμφανίζεται ως κλάδος της κωδικολογίας και, εύλογα, έπεται των παλαιογραφικών μελετών. Ωστόσο, το κάλυμμα ενός βιβλίου, είτε αναφερόμαστε σε κειμήλια της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου, είτε σε χρηστικές δερματόδετες βιβλιοδεσίες, αποτελεί αντικείμενο, η μελέτη του οποίου χρήζει πλειάδας οπτικών και προοπτικών προσεγγίσεων. Η βιβλιογραφία που δημοσιεύεται στο παράρτημα της συμβολής αυτής, συντάχθηκε για τις ανάγκες του ερευνητικού προγράμματος «Το βιβλίο στο Βυζάντιο. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία» και των διαφόρων συνεργειών του στο πλαίσιο εθνικών και ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Οι τίτλοι που παρατίθενται –και που ίσως φανούν ετερόκλητοι στον αναγνώστη– καταδεικνύουν ακριβώς την ανάγκη πολλαπλών προσεγγίσεων για τη μελέτη της βιβλιοδεσίας.

Στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, όπου γεννήθηκε ο κώδικας, το βιβλίο δεν ήταν απλώς αποθετήριο γνώσης. Η γνώση ήταν ταυτόχρονα άρμα σοφίας αλλά και εξουσίας. Οι κάτοχοι των βιβλίων, όπως και ο χαρακτήρας των βιβλιοθηκών (από τη σύσταση ως την οργάνωσή τους) μαρτυρούν τον πολύτροπο ρόλο του βιβλίου στην αρχαιότητα (Στάϊκος 1998, 2002, 2005, 2006, 2010, 2012). Παράλληλα, καθώς ο χριστιανισμός κερδίζει έδαφος, ο κώδικας υιοθετείται ως κυρίαρχη μορφή βιβλίου και ταυτίζεται με τον λόγο του Ευαγγελίου. Καίριος ο ρόλος του Ευαγγελίου, συνοψίζει τις αρχές του χριστιανισμού, ως μίας από τις τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες του βιβλίου και, ταυτόχρονα, μετέχει στη θεία Λειτουργία ως λειτουργικό σκεύος και εικόνα που ταυτίζεται με τον Λόγο (Ganz και Schellewald 2019). Κείμενο και αντικείμενο το Ευαγγέλιο, διακοσμείται με πολύτιμα υλικά, όπως και τα λειτουργικά σκεύη και τα άμφια των ιερέων, περιφέρεται στον ναό κατά τη θεία Λειτουργία, και ανοίγει, μετά τον Απόστολο για την ανάγνωση της περικοπής. Τα πρώιμα κειμήλια μαρτυρούν την αναδυόμενη Αποστολική Εκκλησία και τα καλύμματα κοσμούν παραστάσεις των Ευαγγελιστών και των Αποστόλων (Lowden 2007). Η μεταλλική επένδυση των πρώιμων κειμηλίων αντανακλά το φως του κεριού που προηγείται κατά την περιφορά του στη Μικρά Είσοδο και του πάλλοντος φωτισμού κατά την ανάγνωση από τον άμβωνα ή την Ωραία Πύλη. Με τον τρόπο αυτό, το Ευαγγέλιο δίνει την εικόνα έμπυχου αντικειμένου που μετέχει στην τελετουργία του ορθόδοξου τυπικού. Κατά την περιφορά λειτουργεί ως εικόνα και ως εικόνα

προσκυνάται από τους πιστούς. Κατά την ανάγνωση λειτουργεί ως κείμενο και ως κείμενο μελετάται από τους ερευνητές (Krueger και Nelson 2016, Karvus-Hoffmann 2016).

Στην τέχνη, το βιβλίο απεικονίζεται στα χέρια του Χριστού, των Τριών Ιεραρχών, του Ιωάννη Χρυσόστομου, του αγίου Νικολάου και άλλων αγίων, καθώς και στα χέρια ιερέων και επισκόπων. Στον εικονογραφικό τύπο της Ετοιμασίας του Θρόνου, το Ευαγγέλιο εικονίζεται στη θέση του Χριστού ως οπτικό και νοηματικό ισοδύναμο, εμπνευσμένο από το τέταρτο κεφάλαιο της Αποκάλυψης. Στις απεικονίσεις του, το Ευαγγέλιο συνοψίζει το ορθό δόγμα απέναντι σε Χριστολογικές έριδες, δίνοντας έμφαση στον σταυρό, όπως βλέπουμε για παράδειγμα, στην εγκαυστική εικόνα του Χριστού από το Σινά τον 6ο αιώνα, όπου το Ευαγγέλιο κοσμείται με σταυρική κεντρική διακόσμηση με γαμμάτια και πολύτιμους λίθους. Σε παραστάσεις της Παλαιολόγιας περιόδου, το Ευαγγέλιο κοσμείται με ακτίνες φωτός που παραπέμπουν στη θεολογία του Γρηγορίου Παλαμά. Σε άλλα παραδείγματα, όπως στα αυτοκρατορικά ψηφιδωτά της Ραβέννας, βλέπουμε τη χρήση του βιβλίου ως μέσου για τη διασύνδεση των εικονιζόμενων προσώπων με τη θεία εξουσία, από την οποία αντλούν το κύρος τους. Η συσχέτιση αυτή δηλώνεται μέσω της συνάφειας της διακόσμησης του Ευαγγελίου και των ενδυμάτων του ίδιου του αυτοκράτορα Ιουστινιανού και της ακολουθίας του. Ωστόσο, πολυτελείς σταχώσεις και απεικονίσεις δεν είναι αντιπροσωπευτικές της πλειονότητας των βυζαντινών και μεταβυζαντινών κωδίκων, οι οποίοι δένονταν με ύφασμα (μετάξι ή βελούδο) και συνηθέστερα με δέρμα και διακοσμούντο με σφραγίδες και μεταλλικά στοιχεία (γαμμάτια, γόμφους κλπ.).

Η συντριπτική πλειοψηφία των σωζόμενων κωδίκων είναι σταχωμένη με δέρμα και η μελέτη της στάχωσης περιλαμβάνει, πέραν των κατασκευαστικών στοιχείων (κεφαλάρια, πινακίδες, κλείστρα, σώμα κ.λ.π.), τη μελέτη της διακόσμησης. Στη συνοπτική αναφορά που ακολουθεί, όπως και στη βιβλιογραφία (Παράρτημα), περιλαμβάνονται επιλεγμένες παλαιογραφικές και κωδικολογικές μελέτες, καταγραφές βιβλιοδεσιών σε αρχεία και μοναστηριακά εργαστήρια, όπου συνεχίστηκε η παράδοση της τέχνης κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, μαρτυρίες περί σταχωτών από σημειώματα κωδίκων, αλλά και ημερολόγια, καταλόγους εκθέσεων, ιστορικές μελέτες και μελέτες ιστορίας της τέχνης, που φωτίζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο φιλοτεχνήθηκαν ιστορικές σταχώσεις και χρησιμοποιήθηκαν είτε ως διπλωματικά δώρα, είτε ως αφιερώματα. Μέρος των μελετών έχει γραφεί από συντηρητές, μελετητές της βιβλιοδεσίας, οι οποίοι αποτελούν και σημαντική μερίδα των τελικών χρηστών τόσο της βιβλιογραφίας, όσο και των βάσεων δεδομένων που έχουν δημιουργηθεί και είναι προσβάσιμες πλέον από την ερευνητική κοινότητα. Η ποικιλομορφία του υλικού δείχνει με σαφή τρόπο την πολύτροπη φύση της μελέτης της ιστορικής βιβλιοδεσίας.

Από τον Montfaucon, που πρώτος χρησιμοποιεί τον όρο παλαιογραφία για τη μελέτη της γραφής, μέχρι σήμερα έχουν μεσολαβήσει στάδια πολλά (Mondrain 2012), κατά τα οποία οι ερευνητές έχουν διευρύνει το πεδίο μελέτης, συμπεριλαμβάνοντας στοιχεία που αφορούν στη μορφή και τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες του κώδικα. Από τη δική τους πλευρά, οι ιστορικοί της τέχνης ασχολήθηκαν με τη διακόσμηση των χειρογράφων, την τεχνοτροπία και τις τεχνικές, τη θεματογραφία, αλλά και τη σχέση εικόνας-κειμένου. Οι κατάλογοι χειρογράφων μαρτυρούν αυτήν την ιεράρχηση, όπως επισημαίνεται από πολλούς μελετητές, μεταξύ των οποίων η Mirjam Foot (Foot 1986, 1998, 2006). Οι πρώτες δημοσιεύσεις αναφορικά με συλλογές χειρογράφων σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και στον ελληνικό χώρο, συνεπώς κάνουν περιληπτικές και συχνά ελάχιστα διαφωτιστικές περιγραφές της βιβλιοδεσίας τους (Χούλης 2008 και βλ. στον παρόντα τόμο, Στασινού 2020). Την ίδια εικόνα παρουσιάζουν και τα παλαιογραφικά εγχειρίδια,

όπως για παράδειγμα το κλασικό έργο *Αντιγραφείς και Φιλολογοί* (Reynolds και Wilson 1975), ή τα έργα *Ελληνικοί Πάπυροι. Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων* (Turner 1968), και *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία* (Mioni 1973). Το κατά τα άλλα πολύτιμο έργο, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο* (Wilson 1991), ενώ προσφέρει στοιχεία για την πορεία της διανόησης και των γραμμάτων στο Βυζάντιο, δεν αναφέρεται ούτε στην τέχνη του βιβλίου, ούτε σε εκείνη της βιβλιοδεσίας. Λίγα είναι τα στοιχεία που προσφέρει για το ερευνητικό αντικείμενο των σταχώσεων και το – κατά τα άλλα – έργο αναφοράς *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου* (Hunger 1995). Στη διάρκεια του τελευταίου αιώνα και μέχρι σήμερα, πολλά είναι τα βιβλία που κυκλοφόρησαν με θέμα τη γραφή και την εξέλιξή της. Στα περισσότερα από αυτά η βιβλιοδεσία δεν βρίσκει τη θέση που της αντιστοιχεί ως μέρος της παραγωγής του βιβλίου. Ενδεικτικά μόνο αναφέρομαι στο εκλαϊκευτικό, αλλά αξιόλογο έργο, που κυκλοφόρησε με τίτλο *Γραφή: Ημνήμη των ανθρώπων* (Jean 1987), τα πρακτικά του συνεδρίου του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, *Η ελληνική γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες* (Πατούρα 2000), και τα πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου με τίτλο *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο. 15ος-19ος αιώνας* (Σκλαβενίτης, Στάϊκος 2004), που εστιάζουν κατά κύριο λόγο σε κωδικολογικούς και ιστορικοφιλολογικούς προβληματισμούς. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει αναφορά στο πρόγραμμα Greek Index Project (GIP) που ξεκίνησε από τους Walter M. Hayes (1971 έως 1985) και Robert E. Sinkewicz (1987 έως 1992) υπό την αιγίδα του Pontifical Institute of Mediaeval Studies in Toronto. Από το 1993, το πρόγραμμα πέρασε στα χέρια του Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (CNRS), το οποίο έλεγξε και εμπλούτισε τις εγγραφές. Η ονομασία «Πίνακες» που του δόθηκε, αναφέρεται στον Καλλίμαχο Κυρηναίο, βιβλιοθηκάριο της Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας τον 3ο αι. π.Χ., και στην ψηφιακή έκδοσή του, που διατίθεται διαδικτυακά από το 2008, καταγράφονται 40.000 ελληνικά χειρόγραφα από 1.300 βιβλιοθήκες, στα οποία συμπεριλαμβάνονται 13.600 έργα της ελληνικής γραμματείας, με έμφαση σε βιβλικά και αγιολογικά κείμενα (Augustin, Binggeli, και Cassin 2009). Στη βάση, ωστόσο, δεν καταγράφονται παρά μόνο οι εντελώς απαραίτητες κωδικολογικές πληροφορίες (<https://pinakes.irht.cnrs.fr>). Στη διαδικτυακή σελίδα παρουσίασης του προγράμματος δίνονται αναλυτικά οι τίτλοι των καταλόγων που αποδελτιώθηκαν από το 1994 και εξής (<https://pinakes.irht.cnrs.fr/presentation.html>).

Η σταδιακή συνειδητοποίηση της αξίας του καλύμματος του βιβλίου σημειώνεται περίπου στα μέσα του 20ού αιώνα, οπότε ο κώδικας προσεγγίζεται στο πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης της τεχνικής και τεχνογνωσίας που ενσωματώνει. Ο Albert Clark (1951), σε ένα σύντομο αλλά εμπειριστατωμένο άρθρο του, επιχειρηματολογεί υπέρ της ένταξης της έρευνας των χειρογράφων στην αρχαιολογία, παρά το γεγονός ότι τα χειρόγραφα συνήθως δεν έρχονται στο φως από ανασκαφές. Τονίζει, ωστόσο, ότι η ανακάλυψη γραπτών μαρτυριών, ανεξαρτήτως της μορφής τους, εντάσσονται απόλυτα στη λογική και τη μεθοδολογία της αρχαιολογίας. Ο Albert Derolez (1973) αναφέρεται στην προσέγγιση και την ιστορία του όρου 'Αρχαιολογία του Βιβλίου', ενώ το πρώτο δείγμα της προγραμματικής εφαρμογής της μεθοδολογίας αξιολογείται από τους André Combes (1958) και τον Hubert Silvestre (1958). Μεταξύ των Ελλήνων μελετητών, ο Κωνσταντίνος Χούλης αναφέρεται επίσης στην 'Αρχαιολογία του Βιβλίου' (1991), επιλογή και κατεύθυνση που επικυρώνεται από τον τίτλο του σημαντικότερου ίσως πονήματος στον χώρο (Szirmai 1999). Στο αναλυτικό έργο του Szirmai δίνεται έμφαση στα κατασκευαστικά στοιχεία του κώδικα, αλλά η διακόσμηση του καλύμματος απουσιάζει. Συγκεντρωτικές παρουσιάσεις της βιβλιογραφίας, τουλάχιστον μέχρι την τελευταία δεκαετία, μπορεί να βρει ο μελετητής στους Prideaux (1892),

Hobson (1954), Pollard & Potter (1984), Breslauer (1986), Schmidt-Kimsemuller (1987), Canart (1991), Maniaci (2002), Παπάζογλου (2001, 2009), καθώς και στις πρόσφατες εκδόσεις (Bausi 2015).

Παράλληλα, οι μελέτες εξετάζουν τη λειτουργία βιβλιογραφικών εργαστηρίων κυρίως σε μονές και πνευματικά κέντρα, ενώ ανιχνεύονται και οι διασυνδέσεις μεταξύ κέντρων παραγωγής και διακίνησης χειρογράφων, καθώς και στοιχεία που λειτουργούν συνδυαστικά με τα κωδικο-λογικά. Σημαντικό είναι το έργο που ταυτίζει γραφείς και εργαστήρια και το οποίο κυκλοφόρησε στη Βιέννη (Gamillscheg, Harlfinger, και Hunger 1981–97). Καθώς ο κώδικας ενσωματώνει τόσο υλικά και παράδοση, όσο και γενικευμένες πρακτικές λύσεις, αποτελεί σημαντικό αρχαιολογικό στοιχείο για την απτή ανασύσταση του καθημερινού βίου και του υλικού πολιτισμού (Μπουδαλής 2018, και στον παρόντα τόμο), υποδηλώνοντας πιθανούς τρόπους με τους οποίους οι Βυζαντινοί έλυναν το πρόβλημα ενός κλείστρου πόρτας ερμαριού ή κουτιού: πώς έραβαν δύο κομμάτια δέρμα ή ύφασμα, πώς ενσωμάτωναν ένα κορδόνι ταυτόχρονα λειτουργικό και διακοσμητικό στην ένδυσή τους, πώς πιθανόν να κατασκεύαζαν τον εξοπλισμό των ιππέων και των πεζικάριων. Εξάλλου η ταυτοποίηση, για παράδειγμα, της προέλευσης των μετάλλων του διακόσμου τους μέσω χαρακτηρισμού των ισοτόπων τους δίνει στοιχεία για την ανάπτυξη του εμπορίου, τη μεταλλευτική δραστηριότητα και την ανακύκλωση των υλικών. Τέτοιες μέθοδοι συνιστούν πλέον πάγια πρακτική εργασίας στον χώρο της μεταλλουργίας και δεν χρήζουν σχολιασμού (Begemann κ.ά. 1999, Berger κ.ά. 2019, Gehrke κ.ά. 2011, Longman κ.ά. 2018). Αναδεικνύει όμως τρόπους, με τους οποίους, σε αντιστροφή των αναμενόμενων ρόλων, η κωδικολογία, παρέχοντας τον χρονολογικό ιστό, γίνεται πρόσφορη ancilla τέτοιου είδους ερευνών, ενώ υπάρχουν και άλλα υλικά των σταχώσεων από τα οποία η σύγχρονη τεχνολογία θα μπορούσε να αντλήσει πληροφορίες.

Η Berthe van Regemorter αποτελεί κομβική μορφή στη μελέτη του κλάδου και σηματοδοτεί την έναρξη της συστηματικής ενασχόλησης με την καταγραφή και την έρευνα του πεδίου της βιβλιοδεσίας. Συνεχίζοντας την προσπάθεια, μεταξύ άλλων, των Adam (1911, 1912, 1914, 1924), Willoughby (1929, 1939, 1940), κ.ά., χρησιμοποιώντας μεθοδολογικά εργαλεία που αναπτύχθηκαν για τη μελέτη των σταχώσεων του Δυτικού μεσαίωνα και με πρακτική τριβή με το αντικείμενο, η σπουδαία αυτή ερευνήτρια της βιβλιοδεσίας, αντιλαμβάνεται τον κώδικα ως υλικό τεκμήριο και οργανώνει αποστολές σε μεγάλες βιβλιοθήκες, εξετάζοντας *in situ* χειρόγραφους κώδικες, δημοσιεύοντας παράλληλα τις πρώτες σημαντικές μελέτες της (van Regemorter 1948, 1953, 1954, 1960). Οι δημοσιεύσεις της ξεκινούν από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1940 και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα, από τις βιβλιοδεσίες χειρογράφων της Auxerre, Autun και Troyes έως τα σημαντικά της άρθρα για την αρμενική, κοπτική, αιγυπτιακή, βυζαντινή βιβλιοδεσία κλπ.

Ο Jean Irigoïn και ο Paul Canart σφραγίζουν τις παλαιογραφικές και κωδικολογικές έρευνες με τις δημοσιεύσεις τους (βλ. Mondrain 2008, 2010 και Maniaci 2018, αντίστοιχα). Οι μελέτες του διακεκριμένου Γάλλου καθηγητή Jean Irigoïn για το βιβλιογραφικό και βιβλιοδετικό εργαστήριο του Μιχαήλ Αποστόλη στην Κρήτη κατέχουν ξεχωριστή θέση για τη μελέτη της βιβλιοδεσίας (Irigoïn 1961/62), όπως άλλωστε και η έρευνά του για τις Παλαιολόγειες σταχώσεις (Irigoïn 1982). Ο ακούραστος Paul Canart δημιουργεί χώρο στο πεδίο της κωδικολογίας για τις μαρτυρίες των σταχώσεων σε σειρά μελετών που διεξάγει μόνος του ή σε συνεργασία με άλλους ερευνητές (π.χ. Canart, Grodidier de Matons και Hoffmann 1991, Agati και Canart 2009, Canart και Lucà 2000). Τον δρόμο τους ακολουθεί σειρά μελετητών, οι έρευνες των οποίων αφορούν σε ελληνικά χειρόγραφα ελληνικών και ευρωπαϊκών βιβλιοθηκών. Ο μαθητής του Irigoïn, Βασίλης Άτσαλος, στη διδακτορική του διατριβή, τη δεκαετία του 1970, ασχολήθηκε με όρους που αναφέρονται στα

βυζαντινά χειρόγραφα. Η εργασία αυτή, κάθε άλλο παρά πρωτόλεια, απετέλεσε σημείο αναφοράς για τη μελέτη της ορολογίας του βιβλίου στη βυζαντινή παράδοση (Άτσαλος 1971α, 1977β). Σημαντική ήταν επίσης και η εργασία του για τους βυζαντινούς όρους που σχετίζονται με τη διακόσμηση των ελληνικών χειρογράφων και η οποία δημοσιεύθηκε στον τόμο των Πρακτικών του Ε΄ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας, σε επιμέλεια του Giancarlo Prato, το 2000. Στο έργο του ο Β. Άτσαλος, παραθέτει και σχολιάζει όρους που σχετίζονται με τη βυζαντινή στάχωση, αντλώντας στοιχεία από κολοφώνες, βιβλιογραφικά σημειώματα, καθώς και ενθυμήσεις που έχουν καταγραφεί στα παράφυλλα ή στο εσωτερικό μέρος των πινακίδων των κωδίκων.

Η κατηγοριοποίηση των σωζόμενων σταχώσεων ακολουθεί κριτήρια που συνδέονται είτε με τον τόπο κατασκευής, είτε με τη χρονολογία και εξετάζονται σε ομάδες, παράλληλα με την προσπάθεια ταύτισης γραφέων, αντιγραφέν και σταχωτών. Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, η Grosdidier de Matons ολοκληρώνει τη διατριβή της στην *École Pratique des Hautes Etudes* για το εργαστήριο της Μονής Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας στη Χαλκιδική (1984), υπό την εποπτεία του Jean Irigoïn, και μπαίνει δυναμικά στον χώρο, εστιάζοντας τις λεπτομερείς μελέτες της στην τεχνολογία του κώδικα (Grosdidier de Matons 1998) και στη διακόσμησή του (Grosdidier de Matons 2005). Από την πλειάδα των ερευνητών που εργάστηκαν από τότε μέχρι σήμερα, έργα αναφοράς αποτελούν οι δημοσιεύσεις των Federici και Χούλη (1986, 1988), οι ανεξάρτητες δημοσιεύσεις του Κωνσταντίνου Χούλη, του Philippe Hoffmann, της Maria Luisa Agati, της Marilena Maniaci, της Annaclara Cataldi Palau, της Inmaculada Perez Martin, της Silvia Pugliese, της Σοφίας Κοτζάμπαση, του Ζήση Μελισσάκη και άλλων που παρατίθενται αντιπροσωπευτικά στη βιβλιογραφία.

Στον ελληνικό χώρο, πέραν των πανεπιστημιακών τμημάτων και των ερευνητικών κέντρων που διακρίνονται για την προσφορά τους στον χώρο, σημαντικό έργο επιτελείται από το Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης Ελλάδος. Από την ίδρυσή του από τον καθηγητή Λίνο Πολίτη, αναπτύσσει πλειάδα δραστηριοτήτων που σκοπό έχουν την καταγραφή κωδίκων, παλαιτύπων, εντύπων και ιστορικών αρχείων του ελληνικού χώρου (σε αρχείο μικροταινιών) και την εν γένει μελέτη της ελληνικής παλαιογραφίας και κωδικολογίας. Παράλληλα, ο προϊστάμενός του, Αγαμέμνων Τσελίκας, καταγράφει στοιχεία που άπτονται της μελέτης της βιβλιοδεσίας και συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων που αφιερώνουν χρόνο και δυναμικό στην αποτίμηση της σημασίας της τέχνης. Πέραν της έρευνας, παρέχει συμβουλές σε φορείς, ερευνητές και συλλέκτες σχετικά με τη μελέτη των ελληνικών χειρογράφων ενώ, παράλληλα, έχει αναπτύξει επιστημονικές συνεργασίες με άλλους επιστημονικούς φορείς της Ελλάδας και εξωτερικού. Μέσα στα χρόνια δραστηριοποίησής του, το Ιστορικό και Παλαιογραφικό Αρχείο του ΜΙΕΤ, έχει διοργανώσει περισσότερες από 250 επιστημονικές αποστολές φωτογράφισης, έχει φωτογραφήσει 7.500 χειρόγραφα και 20 μεγάλα ιστορικά αρχεία. Στο αρχείο του αυτή τη στιγμή βρίσκονται καταγεγραμμένα χειρόγραφα μοναστηριακών και δημοσίων βιβλιοθηκών από ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο ενώ, έχει επίσης καταχωρήσει κώδικες από την Κύπρο, την Αλεξάνδρεια, τα Ιεροσόλυμα, το Σινά, τη Βενετία, τη Σόφια, το Βουκουρέστι, το Κίεβο, τη Βουδαπέστη, αλλά και από ιδιωτικές συλλογές. Επίσης, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του, το ΙΠΑ έχει συντάξει ευρετήριο Ελλήνων κωδικογράφων του 17ου και του 18ου αιώνα.

Το Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, δημοσιεύει τα *Ιστορικά σχόλια σε επιγραφές, επιγράμματα, χαράγματα και ενθυμήσεις της Μονής Δουσίκου. Συμβολή στην ιστορία της Μονής*, του Δημήτρη Σοφιανού (1984). Η εμπειρική αυτή μελέτη έφερε στα χέρια ερευνητών –μεταξύ άλλων– πολλά και πολύτιμα στοιχεία για τη λειτουργία

βιβλιοδετικού εργαστηρίου στη Μονή, συνεισφορά του Φώτη Δημητρακόπουλου, ο οποίος συνδέεται με 20ετή ερευνητική σχέση με τη Μονή Δουσίκου, και ο οποίος κατέγραψε τα βιβλιοδετικά εργαλεία του Γεράσιμου Δουσικιώτη σε μελέτη με τίτλο *Τα βιβλιοδετικά εργαλεία της Ιεράς Μονής Δουσίκου*, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Παλαιογραφικά και Μεταβυζαντινά Ε'* (1995).

Το ερευνητικό πρόγραμμα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών «Το Βιβλίο στο Βυζάντιο. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία», ξεκίνησε το 2002 με αφετηρία τη μελέτη της βιβλιοδεσίας ως υλικού τεκμηρίου της πνευματικής παράδοσης με έμφαση στον ελληνικό χώρο. Είκοσι χρόνια αργότερα, οι μελέτες όχι μόνο της βιβλιοδεσίας, αλλά και των βυζαντινών σπουδών γενικότερα, δείχνουν την ανάγκη για κάλυψη του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου, με τον οποίο η βυζαντινή αυτοκρατορία βρισκόταν σε πολιτισμική διάδραση. Η δημοσίευση των αποτελεσμάτων του ερευνητικού προγράμματος *Comparative Oriental Manuscript Studies* (COMST), το οποίο εστιάζει στη συγκριτική μελέτη ανατολικών χειρογράφων (Bausi 2015), παραθέτοντας ξεχωριστά κεφάλαια για την κάθε παράδοση και ανοίγοντας το πεδίο σε μελετητές διαφόρων υποβάθρων και γενεών, φωτίζει αυτή την πλευρά της ιστορίας του βιβλίου, και είναι εξαιρετικά σημαντική. Είναι ίσως η πρώτη φορά που γίνεται αναφορά στη βιβλιοδεσία σε κάθε ενότητα του βιβλίου που εξετάζει τοπικές παραδόσεις, όπως η κοπτική, η αρμενική, η αιθιοπική, η εβραϊκή, η γεωργιανή, η σλαβονική, η παλαιστινιακή-αραμαϊκή και, βέβαια, η ελληνική. Το COMST υπογραμμίζει την κατεύθυνση στην οποία είχαν ήδη συμβάλει ωρίτερα με έρευνές τους ο Dickran Kouymjian για την παράδοση της τέχνης στην Αρμενία (Kouymjian 2008), ο Beit-Arié για τα εβραϊκά χειρόγραφα και την κωδικολογική έρευνα (π.χ. Beit-Arié 1993) και άλλοι ερευνητές που εντρύφησαν σε τοπικές παραδόσεις της τέχνης της κατασκευής και διακόσμησης του βιβλίου. Το συμπέρασμα υπογραμμίζει ο Γιώργος Μπουδαλής, προάγοντας την άποψη πως πέρα από το ενδιαφέρον των επιρροών που ασκεί και δέχεται το Βυζάντιο από γειτονικούς πολιτισμούς (Μπουδαλής 2004, 58-59), μέρος των κατεστραμμένων δομικών στοιχείων από τη μαζική αναστάχωση κωδίκων στις μεγάλες συλλογές ενδέχεται να ανασυσταθεί από την πληρέστερη εικόνα της εξέλιξης των επιδράσεων μεταξύ του κέντρου του Βυζαντινού κράτους και των περιφερειών ή των γειτονικών του πολιτισμών. Ο πλούτος της βιβλιογραφικής παραγωγής αντικατοπτρίζει την αλλαγή της έμφασης στα ενδιαφέροντα της ακαδημαϊκής κοινότητας και τη διεύρυνση του ορίζοντα που, σταδιακά, συμπεριλαμβάνει όλο και περισσότερο τη μελέτη της βιβλιοδεσίας.

Το 1890-91, ο Σπυρίδων Λάμπρος στο λήμμα «βιβλιοδετική» του εγκυκλοπαιδικού λεξικού των Μπαρτ και Χριστ (Λάμπρος 1890-91, 866), σημειώνει: «...ο βιβλιοδέτης (λεγόταν) σταχωτής ενίοτε δε και βιβλιοαμφιάστης». Ο όρος απαντά στα *Βασιλικά* (Heimbach 1840), και αντίθετα από τις εναλλακτικές του μορφές (βιβλιοδέτης, βιβλιορράφος, βιβλιοπήξ, σταχωτής), συνδέει την τέχνη της βιβλιοδεσίας με την αμφίεση του κώδικα, αναδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό την αισθητική πλευρά, όπως σημειώνει ο Γεώργιος Λαγανάς προσεγγίζοντας την ιστορία του όρου (Λαγανάς 2004, 289-90). Ο όρος απηχεί περαιτέρω τη λειτουργική χρήση του βιβλίου στο πλαίσιο του Ορθόδοξου τελετουργικού. Τον όρο αυτό δανείστηκε η έκδοση που κυκλοφόρησε από το Εργαστήριο Βιβλιοδεσιών Μπάμπε Λέγγα, το 1999, με τον τίτλο *Βιβλιοαμφιάστης* και στόχο τη συλλογή και δημοσίευση στοιχείων που αφορούν στην ελληνική παράδοση της τέχνης. Η έκδοση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για το παρόν έργο, καθώς έφερε στο φως και αξιοποίησε υλικό από διάφορους χώρους.

Η καινοτομία του έγκειται στη διεύρυνση του ορίζοντα των πηγών για τη βιβλιοδεσία, καθώς αυτό το έργο, πέραν της αμιγώς επιστημονικής προσέγγισης προηγούμενων δημοσιεύσεων, εμπλουτίζεται με την οπτική συλλεκτών και συντηρητών. Μελέτες και μαρτυρίες για την

παράδοση της τέχνης συγκεντρώνονται και δημοσιεύονται για πρώτη φορά, αναδεικνύοντας τη συνέχεια, αλλά και τον πολυπρισματικό της χαρακτήρα. Ιστορικές μελέτες βιβλίων και βιβλιοθηκών, όπως αυτές του Κωνσταντίνου Χούλη και του Κωνσταντίνου Στάικου (Χούλης 1999, Στάικος 1999), εισάγουν τον αναγνώστη στον κόσμο του βυζαντινού χειρόγραφου κώδικα, στη διακίνηση του βιβλίου και στη συγκρότηση των βιβλιοθηκών, με έμφαση στις ουμανιστικές βιβλιοθήκες, δίνοντας παράλληλα συγκεκριμένα στοιχεία για την τέχνη και την τεχνική της βιβλιοδεσίας ως αναπόσπαστο μέρος των τεχνών του βιβλίου. Στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, συνέχειες και ασυνέχειες διαμορφώνουν μία σύμμεικτη παράδοση που δέχεται επιρροές από Ανατολή και Δύση και γίνεται μάρτυρας ιστορικών συνθηκών από τη βυζαντινή αυτοκρατορική αυλή με τις ‘υπογεγραμμένες’ βιβλιοδεσίες των Παλαιολόγων, τα σημειώματα βιβλιοδετών σε κώδικες μονών του Αγίου Όρους (Χρυσοχοΐδης 1999, Καδάς 2004), που μαρτυρούν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες βρέθηκαν κώδικες και σταχώσεις, τις οικονομικές παραμέτρους της ανακαίνισης, δηλαδή της επαναβιβλιοδέτησης, αλλά και παραινέσεις προς τον αναγνώστη να σεβαστεί το βιβλίο και να εντρυφήσει στο περιεχόμενο, κλείνοντας ενίοτε με αρά για εκείνον που θα αποξενώσει το βιβλίο ή έκκληση για τις ευχές των αναγνωστών. Η εύγλωττη διακόσμηση του ημερολογίου του 1922 της κοινότητας Μαλακοπής της Κωνσταντινούπολης, όπου η έκτυπη διακόσμηση του καλύμματος με την Αγία Σοφία συνυπάρχει με τη σχεδιαστική απεικόνιση της Ακρόπολης των Αθηνών (Ταρίνας 2004) αποτελεί εμβληματικό παράδειγμα για τη σχέση της βιβλιοδεσίας με τις ιστορικές συγκυρίες που υπαγορεύουν τη διακόσμηση του καλύμματος των βιβλίων.

Τα έργα των βιβλιοδετών κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, όπως ακριβώς και οι εικόνες, παραμένουν ανυπόγραφα. Σπάνια βρίσκουμε στοιχεία για το όνομα του βιβλιοδέτη, ενώ τα εργαστήρια ταυτίζονται ενώ τα εργαστήρια ταυτίζονται κατά κύριο λόγο μέσω των βιβλιοδετικών κοσμημάτων που χρησιμοποιούν. Η τεχνική της στάχωσης, αλλά και η διακόσμηση του καλύμματος, συνάδει με τις επιταγές της εκάστοτε περιόδου. Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, ο Καποδίστριας, αλλά και ο Όθωνας, προωθούν την τέχνη, ιδιαίτερα για όσους δεν είχαν οικονομικά μέσα ή έφεση στα γράμματα. Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια του Καποδίστρια να ιδρύσει βιβλιοδετείο στην Αίγινα και για την επίτευξη του σκοπού στέλνει τον Ιωάννη Πατεράκη στη Βενετία για να μάθει την τέχνη (Κούκου 1999, Λέγγας 2004, 269-271). Ανατολική και δυτικοευρωπαϊκή παράδοση απαντούν ως διακριτά ρεύματα με μονόδρομες επιδράσεις από τη Δύση, ενώ η ελληνική παράδοση της τέχνης διασώζεται κυρίως σε μοναστηριακά εργαστήρια. Στην Αθήνα, την εποχή εκείνη, λειτουργεί το βιβλιοδετικό «κατάστημα» του Παρθένιου, το οποίο σύντομα αναδεικνύεται και ως πνευματικός πυρήνας, καθώς διαθέτει ελληνικά βιβλία. Το «κατάστημα» αναφέρεται στις πηγές ως «βασιλικό βιβλιοδετείο» (Χούμης 1901) και είναι πιθανό να λειτουργούσε και ως σχολή εκμάθησης της τέχνης. Ο Παρθένιος υπογράφει τις βιβλιοδεσίες του στη ράχη, προσφέροντας πολύτιμο υλικό για την ταύτιση των έργων του και την ανασύσταση της δραστηριότητάς του. Η βιβλιοδεσία έχει ήδη περάσει στο επόμενο στάδιο της πορείας της, με τα έργα των τεχνιτών της να αναγνωρίζονται για την καλλιτεχνική τους αξία.

Η βιβλιοδετική παράδοση του ελληνικού χώρου, με ιδιαίτερη έμφαση στην πρώιμη περίοδο του νεοελληνικού κράτους, καλύπτει θέματα εκπαίδευσης, ιστορίες και τεκμήρια εργαστηρίων και σωματείων στην Αθήνα και αλλού (Κούκου 1999, Λαγανάς 1999, Σταματοπούλου 1999, Παπαδημητρακόπουλος 1999, Παυλόπουλος 1999α). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ημερολογιακές σημειώσεις και τα τεκμήρια βιβλιοδετών (Λέγγας 1999, Γκίκας 1999, Ψωμάς 1999). “Σαμαράδες, βυρσοδέψες και βαλιτσοποιοί” ήταν οι πρώτοι βιβλιοδέτες της σύγχρονης εποχής στην Κύπρο, γράφει ο βιβλιοδέτης Πέτρος Κωνσταντινίδης, αν και είναι απίθανο η τέχνη να είχε σβήσει

εντελώς τα προηγούμενα χρόνια. Πάντως οι πρώτοι βιβλιοδέτες του 19ου αιώνα φαίνεται πως ήταν ερασιτέχνες και ασχολούνταν κυρίως με τη συντήρηση, ενώ ιδιαίτερης μνείας τυγχάνουν εκείνοι που «είχαν την ικανότητα να τυπώνουν τίτλους και να κάνουν χρυσοτυπίες» (Κωνσταντινίδης 1999, 257). Η ενασχόληση του βιβλιοδέτη προηγούμενου της Μονής Βατοπεδίου, Ματθαίου, όπως και του Νήφωνος του Γ', που έζησε και εργάστηκε στο Κουτλουμουσιανό κελλί του Αγίου Ευθυμίου, έξω από τις Καρυές, ζωντανεύουν μέσα από την αφήγηση του ιερομόναχου Ματθαίου Ψωμά και του Γιάννη Γκίκα αντίστοιχα (Ψωμάς 1999, Γκίκας 1999). Η αγάπη για τα βιβλία και η αφοσίωση στην τέχνη δίνουν μια βιωματική διάσταση στη μελέτη της βιβλιοδεσίας. Στο ημερολόγιό του, από τη δεκαετία του 1980, ο βιβλιοδέτης ιεροδιάκονος Νήφων, 'πρώην Καλαβρυτινός και νυν Αγιορείτης', σημειώνει τις αλλαγές του καιρού, τους επισκέπτες, το φαγητό του και τα βιβλία που δένει ή διακοσμεί. Στις 7 Μαρτίου 1987 σημειώνει: «Ο καιρός νοτιάς ήσυχος και ήλιος. Φαγητόν μαυρομάτικα φασόλια και τουρσιά, ελθαίς κ.λ.π. Δείπνον τσάι και χουσιάφι. Ο Παπάς τελείωσε έπειτα από τρία έτη (25) βιβλία Αγιορειτική Βιβλιοθήκη Πολ. Διοικήσεως 25X1000=25 χιλιάδες. (Υπάρχουν 100 βιβλία ακόμη διαφόρων. Πότε θα γίνουν;)». Και στις 24 Απριλίου 1987: «Καιρός βροχή. Εγώ αρχίησα τα Μηναία τα παλιά και τα μπάλωσα όλα. Τα είχαν φάγει ο σκόρος πολύ. Είνε Βενετίας παλιά» (*Βιβλιοαμφιάστης* 1, 249, 252, Λέγγας 1999, 207-209).

Η συναγωγή των βιβλιοδετικών διακοσμητικών θεμάτων σε ελληνικά χειρόγραφα και παλαιά έντυπα του Αθανασιάδη (2004, 148-151), προσφέρει μία συγκροτημένη παρουσίαση που διευκολύνει τόσο τη μελέτη της ορολογίας της διακόσμησης, όσο και την ταύτιση των εργαλείων που χρησιμοποιούνται. Η διάδραση παραδόσεων είναι εμφανής στα κεντρικά διακοσμητικά σχέδια των κωδίκων, όπως τεκμαίρεται και από τη μελέτη του Γιώργου Μπουδαλή για την επίδραση ισλαμικών βιβλιοδεσιών σε ελληνικές μεταβυζαντινές σταχώσεις (Μπουδαλής 2004).

Στο πλαίσιο του προγράμματος και με την υποστήριξη του Υπουργείου Πολιτισμού διοργανώθηκε το 2005 διεθνές συνέδριο για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία. Εκτός των πολλών διακεκριμένων ερευνητών που έλαβαν μέρος, η συμμετοχή συντηρητών και ιστορικών τέχνης εμπλούτισε την προοπτική μελέτης της βιβλιοδεσίας και τεκμηρίωσε τη σκοπιμότητα της διεπιστημονικότητας και διακλαδικότητας για την προαγωγή της. Οι ανακοινώσεις που δημοσιεύθηκαν το 2008 εμπίπτουν στις εξής βασικές κατηγορίες: μελέτες βιβλιοδεσιών με γεωγραφικό προσδιορισμό ή κατηγορία (Palau 2008, Στασινού 2008, Σκορδύλης 2008, Σπανός 2008, Ipert-Vinourd 2008, Perez Martin 2008), μελέτες συγκεκριμένων συλλογών (Pugliese 2008, Georgopoulou 2008, Tzanetatos 2008, Gehin-Kouroupi 2008, Γερογιώργη 2008), μελέτες σύγκλισης με την ιστορία της τέχνης (Οικονομάκη 2008, Βοκοτόπουλος 2008), ιστορικοφιλολογικές μελέτες (Μαρκόπουλος 2008, Αποστολόπουλος 2008, Παϊζή 2008, Καλόφωνος 2008, Παρχαρίδου 2008, Μπάνου 2008). Τέλος, μελέτες μαρτυριών για τη στάχωση και τους τεχνίτες της (Μελισσάκης 2008, Νούσια 2008, Μπουδαλής 2008), οι οποίες προσφέρουν εξαιρετικό υλικό για την ιχνηλάτηση του χώρου και την περαιτέρω έρευνα.

Το 2005, ο Κωνσταντίνος Χούλης επεσήμανε τις ελλείψεις που παρατηρούνται σε καταλόγους χειρογράφων βιβλιοθηκών σε ό,τι αφορά στην καταγραφή των σταχώσεων (Χούλης 2008). Είναι γεγονός, ότι οι περιγραφές και οι κατηγοριοποιήσεις συχνά δεν είναι αρκετά ακριβείς, καθώς χρησιμοποιούνται όροι γενικοί και εν πολλοίς αδιευκρίνιστοι. Ο Λίνος Πολίτης, πέραν της ανυπολόγιστης συνεισφοράς του στη μελέτη της παλαιογραφίας, ήταν ο πρώτος που αναφέρθηκε με λεπτομέρεια στη στάχωση των χειρογράφων, ανοίγοντας τον δρόμο για τις μετέπειτα εξελίξεις (Πολίτης 1961, 1979). Ένα τέτοιο δείγμα προσφέρει ο κατάλογος έκθεσης χειρογράφων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, που κυκλοφόρησε το 2004, με επιστημονική επιμέλεια της Μαρίας

Πολίτη και της Ελένης Παππά. Η έκδοση της Ελληνικής Παλαιογραφικής Εταιρείας δείχνει ότι οι γενικές κατηγορίες, τις οποίες εισήγαγε ο Πολίτης, στη διάρκεια των ετών έχουν εμπλουτιστεί και τύχει επεξεργασίας που καθοδηγεί τον ερευνητή στη μελέτη της στάχωσης. Αντίστοιχα πλούσια αποτελέσματα προσφέρει ο κατάλογος των κωδίκων της δημοτικής βιβλιοθήκης Τυρνάβου από τον Ζήση Μελισσάκη, όπου λεπτομερείς παλαιογραφικές και κωδικολογικές αναφορές συνδέονται με την περιγραφή της στάχωσης και της διακόσμησής της (Μελισσάκης 2007). Στον παρόντα τόμο, η Αγγελική Στασινού συστηματοποίησε την έρευνα στους καταλόγους χειρογράφων και τη συνδέει με την έρευνα της ορολογίας των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος του Ιδρύματος Ερευνών (βλ. παραπάνω).

Πτυχές της ιστορίας του βιβλίου ως κειμένου αλλά και αισθητού και αισθητικού αντικειμένου περιλαμβάνονται στις μελέτες που δημοσιεύονται στο *Early Christian Book* (Klingshirn και Safran 2007), στο έργο που αναφέρεται στην αμφίεση των Ιερών Κειμένων (Ganz και Schellewald 2019), ενώ μέσα στο 2020 δημοσιεύθηκε ο τόμος για το βιβλίο ως κείμενο και αισθητικό αντικείμενο από την Association Pierre Belon – Fondation Maison des Sciences de l’Homme (Tsironis 2020). Οι συμβολές αυτού του τελευταίου τόμου απορρέουν εν μέρει από τον κύκλο Μορφωτικών Εκδηλώσεων του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Ιανουάριος 2018). Στον τόμο περιλαμβάνονται –μεταξύ άλλων– άρθρα για την απεικόνιση του βιβλίου ως ιερού αντικειμένου από τον Thomas Rainer, τις τελετουργικές χρήσεις του βιβλίου από την Paola Buzi, το βιβλίο ως έδρασμα από τον Χριστόφορο Κοντονικολή, τη θέση του βιβλίου στη βυζαντινή και την ισλαμική τέχνη από τη Μαρία Σάρδη και τη Hilal Kazan, φτάνοντας μέχρι τη βιβλιοδεσία τέχνης με σύγχρονα εικαστικά έργα Ελλήνων δημιουργών από τη Λουίζα Καραπιδάκη.

Από τη συνοπτική αυτή αναφορά στη μελέτη των σταχώσεων συνάγεται η διεύρυνση του επιστημονικού πεδίου της παλαιογραφίας και της κωδικολογίας εις τρόπον ώστε να συμπεριλάβει τη μελέτη των σταχώσεων, αλλά και η χρήση υλικού που προέρχεται από πηγές αναξιοποίητες μέχρι πρόσφατα και οι οποίες φωτίζουν τη μελέτη της τέχνης και της τεχνικής της βιβλιοδεσίας και το ίδιο το βιβλίο ως αποθετήριο ιστορικού υλικού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam, P., 1911. "Das Kapital", *Archiv für Buchbinderei* 11, 53–61.
- , 1912. "Der koptische Einband in Berlin", *Archiv für Buchbinderei* 11, 177–81.
- , 1914. "Beiträge zur Entwicklung der frühislamitischen Einbände", *Archiv für Buchbinderei* 14, 90–97.
- , 1924. "Die griechische Einbandkunst und das frühchristliche Buch", *Archiv für Buchbinderei* 24, σ. 21–4, 31–3, 41–3, 51–3, 61–4, 78–80, 82–4, 97–9.
- Agati, M. και Canart, P., 2009. "Copie et reliure dans la Rome des premières décennies du xvie siècle. Autour du Cardinals' Shop", *Scripta* 2, 9–38.
- Αθανασιάδης, Χ., 2004. "Συναγωγή βιβλιοδετικών διακοσμητικών θεμάτων σε ελληνικά χειρόγραφα και παλαιά έντυπα", ΜΙΕΤ, *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου ΣΤ'* (1988–1992), Αθήνα 1994, 647–712. Ανατύπωση *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 119–62.
- Αποστολόπουλος, Δ., 2008. "Οι σταχώσεις ως αποθέτες ιστορικού υλικού. 15ος–19ος αιώνας", στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 101–10.
- Άτσαλος, Β., 1969, 1971. "La terminologie du livre manuscrit à l'époque byzantine. Termes désignant le livre-manuscrit et l'écriture" (Extrait des positions des thèses de IIIe cycle), *Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études*, iv Section (1968/1969), 571–73· (ανατύπωση ως Παράρτημα των *Ελληνικών* 21, Θεσσαλονίκη 1971).
- , 1977. "Sur quelques termes relatifs à la reliure des manuscrits grecs", στο Κ. Treu (επιμ.), *Studia codicologica* (Festschrift M. Richard), Βερολίνο, 15–42.
- , 2000. "Termes Byzantines relatifs à la décoration des manuscrits Grecs", G. Prato (επιμ.), *I Manoscritti Greci tra riflessione e dibattito*, Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας (Κρεμόνα, 4–10 Οκτ. 1998), Φλωρεντία, 446–511.
- Augustin, P., Binggeli, A. και Cassin, M., 2009. "La base de données Pinakes : textes et manuscrits grecs", *Scriptorium* 63.1, 148–49.
- Bausi, A. (επιστ. επιμ.), 2015. *Comparative Oriental Manuscript Studies: An Introduction*, Αμβούργο.
- Beard, M., 1991. "Writing and Religion: Ancient Literacy and the Function of the Written Word in Roman Religion", στο Μ. Beard, κ.ά. (επιμ.), "Literacy in the Roman world", Παράρτημα, *Journal of Roman archaeology* 3, Ann Arbor, MI.
- Begemann, F, Kallas, K., Schmitt-Strecker, S. and Pernicka, E., 1999. "Tracing ancient tin via isotope analyses", *The Beginnings of Metallurgy* 9, 277–84.
- Berger, D., Soles, J., Giunilia-Mair, A. κ.ά., 2019. "Isotope Systematics and Chemical Composition of Tin ingots from Mochlos (Crete) and Other Late Bronze Age Sites in the Eastern Mediterranean Sea: An Ultimate Key to Tin Provenance?", ψηφιακή έκδ., *PLoS One*, 14.6: e0218326, doi:10.1371/journal.pone.0218326.
- Βοκοτόπουλος, Π., 2008. "Ο μεταλλικός διάκοσμος τριών βυζαντινών κωδίκων", στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 201–18.
- Breslauer, B., 1986. *The Uses of Bookbinding Literature*, Ν. Υόρκη.
- Canart, P., 1991. *Paleografia e codicologia greca: una rassegna bibliografica*, Βατικανό.
- Canart, P., Grosdidier de Matons, D. και Hoffmann, P., 1991. "L'analyse technique des reliures byzantines et la détermination de leur origine géographique (Constantinople, Crète, Cypre, Grèce)", στο G. Cavallo, G. De Gregorio και Μ. Maniaci (επιμ.), *Scrittura, Libri e testi nelle Aree provinciali di Bisanzio*, Atti del seminario di Erice (18–25 sept. 1988), Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto, 751–68.
- Canart, P. και Lucà, S., 2000. *Codici greci dell'Italia meridionale: catalogo della mostra* (Grottaferrata, Biblioteca del Monumento Nazionale, 31 marzo–31 maggio 2000), Ρώμη.
- Cavallo, G., 1997. "Du volumen au codex : la lecture dans le monde romain", στο G. Cavallo και R. Chartier (επιμ.), *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, Παρίσι, 85–114.

- , 2010. “Libri, lettura e biblioteche nella tarda antichità: un panorama e qualche riflessione”, *Antiquité Tardive* 18, 9–19.
- Combes, A. 1958. “Léon Marie Joseph Délaissé. Le manuscrit autographe de Thomas a Kempis et ‘l’Imitation de Jésus-Christ’”, *Revue d’histoire de l’Église de France* 44.141, 136–41.
- Cataldi Palau, A., 2008. “Bindings of the Sixteenth Century from the Monastery of St Nicholas Anapausa in the Meteora”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 317–42.
- Derolez, A., 1973. “Codicologie ou archéologie du livre?”, *Scriptorium* 27, 47–49.
- Foot, M., 1986. *Pictorial Bookbindings*, Λονδίνο.
- , 1998. *The History of Bookbinding as a Mirror to Society*, Λονδίνο.
- , 2006. *Bookbinders at Work: Their Roles and Methods*, Λονδίνο.
- Gamble, H., 1995. *Books and Readers in the Early Church: A History of Early Christian Texts*, New Haven, CT.
- Gameson, R., 2006. “The medieval library (to c. 1450)”, στο E. Leedham-Green και T. Webber (επιμ.), *The Cambridge History of Libraries in Britain and Ireland*, 1ος τόμ., Καίμπριτζ, 13–50, ιδιαίτερα 19–21.
- Gamillscheg, E., Harlfinger, D. και Hunger, H., 1981–97. Repertorium der griechischen Kopisten 800–1600, σειρές 3: (1) *Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, τόμ. 3, 1981· (2) *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Grossbritanniens*, τόμ. 3, 1989· (3), με την συνεργασία του P. Eleuteri, *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan*, τόμ. 3, 1997, Βιέννη.
- Ganz, D. και Schellewald, B. (επιστ. επιμ.), 2019. *Clothing Sacred Scriptures: Book Art and Book Religion in Christian, Islamic, and Jewish Cultures*, Manuscripta Biblica 2, Βερολίνο και Βοστώνη.
- Gehin, P. και Kouroupi, M., 2008. “Reliures d’époque Paléologue dans les fonds du Patriarcat OEcumenique”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 269–86.
- Gehrke, G., Blum, J., Marvin-DiPasquale, M., 2011. “Sources of Mercury to San Francisco Bay Surface Sediment as Revealed by Mercury Stable Isotopes”, *Geochimica et Cosmochimica Acta* 75.3, 691–705.
- Georgopoulou, M., 2008. “Bookbindings at the Gennadius Library”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 451–52.
- Γερογιώργη, Σ., 2008. “Μεταλλικές επενδύσεις Ευαγγελίων στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Η συγκρότηση της συλλογής”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 439–50.
- Γκίκας, Γ., 1999. “Νήφων ο Γ’ (1912–1987). Ο τελευταίος επαγγελματίας αγιορείτης βιβλιοδέτης ως τεχνίτης και ως άνθρωπος”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 253–54.
- Grafton, A. και Williams, M., 2006. *Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea*, Καίμπριτζ, MA.
- Grosdidier de Matons, D., “Recherche sur les reliures Byzantines. I. L’atelier du monastère de Sainte-Anastasie Pharmacolytra en Chalkidique”, diplôme de l’EPHE (IVe section), Παρίσι 1984.
- Haines-Eitzen, K., 2000. *Guardians of Letters: Literacy, Power, and the Transmitters of Early Christian Literature*, Ν. Υόρκη.
- Hobson, A., 1954. *The Literature of Bookbinding*, Λονδίνο.
- Hunger, H., 1989. *Schreiben und Lesen in Byzanz. Die byzantinische Buchkultur*, Μόναχο· (ελληνική έκδ. Γ. Βασίλαρος (μετάφ.), *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1995).
- Ipert, S. και Vinourd F., 2008. “Un groupe de particulier reliures byzantines au monastere Saint-Jean-le-Théologien de Patmos”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 252–68.

- Jean, G., 1987. *L'écriture, mémoire des hommes*, Παρίσι · ελληνική έκδ., Θ. Γκόρπας (μετάφ.), *Γραφή: Ημνήμη των ανθρώπων*, Αθήνα 1991.
- Καδάς, Σ., 2004. “Μαρτυρίες για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή στάχωση σε σημειώματα χειρογράφων του Αγίου Όρους”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 39–54.
- Καλόφωνος, Γ., 2008. “Το όνειρο στο βιβλίο και το βιβλίο στο όνειρο”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 15–24.
- Kavrus-Hoffmann, N., 2016. “Producing New Testament Manuscripts in Byzantium: Scribes, Scriptoria, and Patrons”, στο D. Krueger και R. Nelson (επιστ. επιμ.) *The New Testament in Byzantium*, Ουάσιγκτον, 117–45.
- Klingshirn, W. και Safran, L. (επιμ.), 2007. *The Early Christian Book*, Ουάσιγκτον.
- Κούκκου, Ε., 1999. “Το πρώτο ‘εργαστήριο της βιβλιοδετικής τέχνης’, στην Αίγινα, στα χρόνια του πρώτου Κυβερνήτου της Ελλάδος Ιωάννου Καποδίστρια”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 93–102.
- Krueger, D. και Nelson, R. (επιστ. επιμ.), 2016. *The New Testament in Byzantium*, Ουάσιγκτον.
- Krueger, D. και Nelson, R., 2016. “New Testaments of Byzantium: Seen, Heard, Written, Excerpted, Interpreted”, in D. Krueger και R. Nelson (επιστ. επιμ.), *The New Testament in Byzantium*, Ουάσιγκτον, 1–20.
- Κωνσταντινίδης, Π., 1999. “Η βιβλιοδεσία στην Κύπρο”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 257–60.
- Λαγανάς, Γ., 1999. “Μικρές ιστορίες από σημαντικά βιβλία”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 291–98.
- , 2004. “‘Βιβλιοαμφιάστης’: Προσέγγιση στην ιστορία του όρου”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 289–92.
- , 1999. “Το βιβλιοδετικό ‘Ο Άθως’ (1892–1992)”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 207–34.
- , 2004. “Περί σταχωτών, σταχώσεων και άλλων: Ο βιβλιοδέτης ιερομόναχος Παρθένιος Μαρκουλής εκ Σάμου”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 269–71.
- Lane Fox, R., 1994. “Literacy and Power in Early Christianity”, στο A. Bowman και G. Woolf (επιμ.), *Literacy and Power in the Ancient World*, Καίμπριτζ, 126–47.
- Longman, J., Veres, D., Ersek, V, κ.ά., 2018. “Quantitative Assessment of Pb Sources in Isotopic Mixtures Using a Bayesian Mixing Model”, ψηφιακή έκδ., *Scientific Reports* 8: 6154· doi: 10.1038/s41598-018-24474-0.
- Lowden, J., 2007. “The Word Made Visible: The Exterior of the Early Christian Book as Visual Argument”, in W. Klingshirn και L. Safran (επιστ. επιμ.), *The Early Christian Book*, Ουάσιγκτον, 15–47.
- Maniaci, M., 2002. *Archeologia del manoscritto: Metodi, problemi, bibliografia recente*, Ρώμη.
- , 2018. “Ricordo di Paul Canart (25 ottobre 1927 – 14 settembre 2017)”, *Adamantius* 24, 9–11.
- Μαρκόπουλος, Α., 2008. “Από τη δομή του βυζαντινού σχολείου. Ο δάσκαλος, τα βιβλία και η εκπαιδευτική διαδικασία”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 1–14.
- Μελισσάκης, Ζ., 2007. *Κατάλογος των κωδίκων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τυρνάβου*, Τύρναβος.
- , 2008. “Σταχώσεις και σταχωτές της Μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους κατά τον 17ο και 18ο αιώνα”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 369–406.
- Mioni, E., 1973. *Introduzione alla paleografia greca*, Padova: (ελληνική μετάφ. Ν. Παναγιωτάκη, *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία*, Αθήνα, 1979).
- Mondrain, B., 2008. “Bibliographie de Jean Irigoien (8 novembre 1920–28 janvier 2006)”, *Revue d'histoire des textes* 3, 287–364.
- , 2010. “Jean Irigoien et la paléographie grecque”, στο A. García και I. Pérez Martín (επιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Study on Greek Handwriting* (Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography, Madrid-Salamanca, 15–20 September 2008), Turnhout, 601–12.
- , 2012. “Bernard de Montfaucon et l'étude des manuscrits grecs”, *Scriptorium* 66.2, 281–316.
- Μπάνου, Χ., 2008. “Η βιβλιοδεσία ως μέσο προώθησης του ελληνικού εντύπου βιβλίου στην Ιταλία, 15ος–16ος αιώνας”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλι-*

- οδεσία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 77–90.
- Μπουδαλής, Γ., 2004. “Οι ισλαμικές βιβλιοδεσίες και η επίδρασή τους στις ελληνικές μεταβυζαντινές σταχώσεις”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 55–118.
- , “2008. ‘δία το στάχομα...’ Μια μαρτυρία για τη διαδικασία της βιβλιοδεσίας και την ορολογία της από το β΄ μισό του 18ου αιώνα”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 63–76.
- , 2018. *The Codex and Crafts in Late Antiquity*, Ν. Υόρκη.
- Νούσια, Φ., 2008. “Ανέκδοτο κείμενο περί σκευασίας μελανιού, κινναβάρεως, βαρζίου, καταστατού και κόλλησης χαρτιού (15ος αι.)”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 43–62.
- Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Γ., 2008. “Σχέσεις αργυροχοΐας και βιβλιοδεσίας τον 17ο αιώνα στον χώρο του νοτιοανατολικού Αιγαίου”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 421–38.
- Παϊτζη-Αποστολοπούλου, Μ., 2008. “Σταχωτής και μελετητής: όταν ο δεσμός γίνεται ασφυκτικός”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 91–100.
- Παπαδημητρακόπουλος, Η., 1999. “Το σύντομο πέραςμα του Τάκη Κορκολή”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 261–66.
- Παπάζογλου, Γ., 2001, 2009. *Βυζαντινή Βιβλιολογία ή Εγχειρίδιον Παλαιογραφίας και Κωδικολογίας*, Κομοτηνή.
- Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Μ., 2008. “‘Τρώγοντας το βιβλίο’: η εικονογραφία της βιβλιοφιλίας και τα εικονολογικά της παράλληλα”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 25–42.
- Πατούρα, Σ. (επιμ.), 2000. *Η ελληνική γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες* (Πρακτικά 7ου Διεθνούς Συμποσίου), Αθήνα.
- Παυλόπουλος, Δ., 1999α. “Τυπογραφικά, χαρτοβιομηχανικά και βιβλιοδετικά καταστήματα στην Αθήνα του 19ου αιώνα”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 151–60.
- , 1999β. “Ο βιβλιοδέτης Γιώργος Αβαγιανός”, *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 267–70.
- Pérez Martín, I., 2008. “Encuadernaciones bizantinas en los manuscritos griegos de España”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 125–62.
- Πολίτη, Μ. και Παππά, Ε. (επιστ. επιμ.), 2011. *Ερευνήσεις στα Χειρόγραφα της Γενναδείου Βιβλιοθήκης – Exploring Greek Manuscripts of the Gennadius Library*, Princeton, NJ.
- Πολίτης, Α., 1961. *Όδηγός Καταλόγου χειρογράφων*, Γενικόν Συμβούλιον Βιβλιοθηκῶν τῆς Ἑλλάδος 17, Αθήνα.
- , 1979. *Το βιβλιογραφικό εργαστήριο και η βιβλιοθήκη της Μονής Προδρόμου Σερρών, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Μεσλήκου Σερρών*, Αθήνα, 3–55 και πιν. 1–11 / i–xi.
- Pollard, G., 1962. “The Construction of English Twelfth-Century Bindings”, *The Library* 17, 1–22.
- Pollard, G. και Potter, E., 1984. *Early Bookbinding Manuals: An Annotated List of Technical Accounts of Bookbinding to 1840*, Οξφόρδη.
- Prideaux, S., 1892. *A Bibliography of Bookbinding*, Λονδίνο.
- Pugliese, S., 2008. “Byzantine Bindings in the Marciana National Library”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 219–52.
- van Regemorter, B., 1948. “Evolution de la technique de la reliure du VIIIe au XIIe siecle, principalement d’après les MSS. d’Autun, d’Auxerre et de Troyes”, *Scriptorium* 2, 275–85.

- , 1954. “La reliure des manuscrits grecs”, *Scriptorium* 8, 3–22, x–xiii..
- , 1960. “La reliure des manuscrits gnostiques découverts à Nag Hammadi”, *Scriptorium* 14, 225–34.
- Reynolds, L. και Wilson, N., 1975. *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Λονδίνο· (ελληνική έκδ., Μ.Ν. Παναγιωτάκης (μετάφ.), *Αντιγραφείς και φιλόλογοι: Το ιστορικό της παράδοσης των κλασικών κειμένων*, Αθήνα 2001).
- Roberts, C. και Skeat, T., 1983. *The Birth of the Codex*, Οξφόρδη και Ν. Υόρκη.
- Rousseau, P., 2007. “Introduction: From Binding to Burning” στο W. Klingshirn και L. Safran (επιμ.), *The Early Christian Book*, Ουάσιγκτον, 1–9.
- Schmidt-Kimsemuller, F., 1987. *Bibliographie zur Geschichte der Einbandkunst von den Anfängen bis 1985*, Wiesbaden.
- Silvestre, H., 1958. “L.M.J. Délaissé. ‘Le manuscrit autographe de Thomas a Kempis et l’‘Imitation de Jésus-Christ’”. Examen archéologique et édition diplomatique du Bruxellensis 5855-61”, -12.2, 313–14.
- Σκλαβενίτης, Τ. και Στάκος, Κ. (επιμ.), 2004. *Το έντυπο ελληνικό βιβλίο, 15ος–19ος αιώνας*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Δελφοί, 16–20 Μαΐου 2001, Αθήνα.
- Σκορδύλης, Ι., 2008. “Βιβλιοδεσίες ελληνικών εντύπων του 16ου αιώνα στην Ελβετία από τη συλλογή της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης 3*, Αθήνα, 343–68.
- Σπανός, Α., 2008. “Δύο ομάδες σταχώσεων βυζαντινού τύπου, έργων Κωνσταντινουπολίτικου (;) Εργαστηρίου του 16ου αι., σε βυζαντινά χειρόγραφα της Μονής Λειμώνος”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης 3*, Αθήνα, 287–316.
- Στάκος, Κ.Σ., 1998. *Greek Books from the Time of the Neohellenic Enlightenment*, Catalogue of an Exhibition Accompanying the International Symposium “From Enlightenment to Revolution: Rhigas and his World”, Αθήνα.
- , 2002. *Από τον Μίνωα στην Κλεοπάτρα*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 1ος τόμ., Αθήνα.
- , 2005. *Από τον Κικέρωνα στον Αδριανό: Ο ρωμαϊκός κόσμος από τις απαρχές της λατινικής λογοτεχνίας ως τις μνημειακές και ιδιωτικές βιβλιοθήκες των αυτοκρατορικών χρόνων*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 2ος τόμ., Αθήνα.
- , 2006. *Από τον Μέγα Κωνσταντίνο έως τον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα: Αυτοκρατορικές, μοναστηριακές, σχολικές και ιδιωτικές βιβλιοθήκες στον βυζαντινό κόσμο*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 3ος τόμ., Αθήνα.
- , 2010. *Από τον Κασσιόδωρο στον Furnival*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 4ος τόμ., Αθήνα.
- , 2012. *Από τον Πετράρχη έως τον Μιχαήλ Άγγελο*, Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον δυτικό πολιτισμό, 5ος τόμ., Αθήνα.
- Σταματοπούλου, Ε., 1999. “Η διδασκαλία της βιβλιοδεσίας στη νεοελληνική εκπαίδευση (1830–1933)”, *Βιβλιοαμφιάστης 1*, 161–84.
- Στασινού, Α., 2008. “Αρχαϊκές βιβλιοδεσίες 17ου–19ου αιώνα από τις Μικρές Συλλογές των Γενικών Αρχείων του Κράτους (αρχείου Μυκόνου)”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης 3*, Αθήνα, 407–20.
- Stroumsa, G., 2003. “Early Christianity: A Religion of the Book?”, στο M. Finkelberg και G. Stroumsa (επιμ.), *Homer, the Bible and Beyond: Literary and Religious Canons in the Ancient World*, *Jerusalem Studies in Religion and Culture* 2, Leiden, 153–73.
- , 2008. “The Scriptural Movement of Late Antiquity and Christian Monasticism”, *Journal of Early Christian Studies* 16, 61–76.
- Ταρίνας, Σ., 2004. “Ρωμιοί βιβλιοδέτες της Κωνσταντινούπολης”, *Βιβλιοαμφιάστης 2*, 219–238.

- Τζανετάτου, Β., 2008. "Byzantine and post-Byzantine Bookbindings in the Gennadius Library", στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 453–80.
- Thomson, J. (επιμ.), 1939. *The Medieval Library*, Σικάγο.
- Thomson, R., 1978. "The 'scriptorium' of William of Malmesbury", Μ. Parkes και Α. Watson (επιμ.) *Medieval Scribes, Manuscripts and Libraries: Essays Presented to N.R. Ker*, Menston, Yorks, 117–42.
- Tsironis, N. (επιστ. επιμ.), 2020. *Le livre : texte, image, objet*, Études Balkaniques, Cahiers Pierre Belon 24, Paris.
- Turner, E., 1968. *Greek Papyri: An Introduction*, Οξφόρδη· (ελληνική έκδ., Γ.Μ. Παράσογλου (μετάφ.), *Ελληνικοί πάπυροι. Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων*, Αθήνα 1981).
- Willoughby, H., 1929. "A Masterpiece of Byzantine Book-Making", *Press Impressions* 6.7, 1–6.
- , 1939. "A Contribution to Knowledge of Greek Monastic Bookbindings", στο Η.Ρ. Willoughby (επιμ.), *The Elizabeth Day McCormick Apocalypse I: A Greek Corpus of Revelation Iconography*, Σικάγο, 48–82.
- , 1940. "Greek Rebinding Colophons in Chicago Manuscripts", *Annales de l' Institut Kondakov, Seminarium Kondakovianum* 11, 21–32.
- Wilson, N., 1983. *Scholars of Byzantium*, Βαλτιμόρη· (ελλ. μετάφρ., Ν. Κονομής, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1991).
- Χούλης, Κ., 1991. "Από την 'Παθολογία' στην Αρχαιολογία του βιβλίου", *Αρχαιολογία* 38, 70–77.
- , 2008. "Δερμάτινες βυζαντινές σταχώσεις σε ελληνικές βιβλιοθήκες: έρευνα και προβληματισμοί", στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., *Βιβλιοαμφιάστης* 3, Αθήνα, 111–24.
- Χρυσοχοΐδης, Κ., 1999. "Βιβλιοδεσία και συντήρηση χειρογράφων στο Άγιον όρος κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία", *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 69–78.
- Χούμης, Α., *Περὶ τῆς τυπογραφίας ἐν Σύρῳ*, Σύρος 1901.
- Ψωμάς, Ιερομόναχος Ματθαίος, πρώην Βατοπεδινός, 1999. "Ο βιβλιοδέτης προηγούμενος Ματθαίος Βατοπεδινός", *Βιβλιοαμφιάστης* 1, 255–60.